

R. I. BURNS
I LA FRONTERA VALENCIANA DEL SEGLE XIII
per
Vicenç M. Rosselló i Verger

Seria arriscat i petulant per la meua part proposar una visió crítica de la immensa obra del P. Burns. No és el meu fort la història medieval i els meus lleures gairebé no m'han permés depassar la lectura — interessada i apassionant, això sí— d'un parell de llibres del nostre Doctor *honoris* —et laboris!— *causa* i d'alguns articles dispersos amb la perspectiva d'un modest geògraf preocupat per la identitat històrica del País. La primera aproximació la feu ara ja fa una dotzena d'anys en publicar "Múrcia, un país català frustrat?" a la *Miscel·lània Pau Vila* (Societat Catalana de Geografia, 1975, cf. pp. 375-385), després d'haver llegit, no íntegrament, els dos volums de *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a thirteenth-century Frontier*, Harvard University Press, 1967. Ara els he rellegit, tot confrontant-ne traducció i original, al mateix temps que m'havia caigut a les mans *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, 1981.

No crec que em puguen qualificar d'intrús si parle de *frontera*, un fet geogràfic —geopolític o geohistòric, si voleu— d'una cabdal importància. En efecte a l'obra de Burns hi campen i es barregen els mots *croada/frontera/colònia* amb un protagonisme divers, però amb unes implicacions i conseqüències indefugibles, sempre enfront de l'Islam i amb un rerafons de cristiandat o "reconquesta".

La croada valenciana

El rètol de *Crusader Kingdom* de 1967 —no sabem si per suggerència dels editors valencians— fou desat a la traducció espanyola (1982) i substituït per un rònc *Reino de Valencia*, tot rebaixant l'energia del títol. Tot i amb això, l'autor no oblida a la introducció de remarcar l'aspecte croat.

La croada era, en efecte, un somni d'infantesa d'un rei profundament cristià, al qual el tractat de Caçola (1179) suggeria i quasibé obli-

gava a llançar-se contra l'islam. Amb una combinació d'astúcia i força, no gens evangèliques als nostres ulls actuals, Borriana i València foren buidades de musulmans, però a la resta de ciutats la capitulació els hi deixaria romandre, cosa que no s'adeia massa amb l'esperit croat primigeni. Si la croada esdevé de fet adesiara reconquesta, és per manca de pobladors i es conforma en expugnar la cinquantena de castells musulmans i consolidar les successives línies d'avançada, sense col·lapsar el sistema econòmic.

Del recolzament celestial, no en dubtaren mai els croats: Sant Jordi s'hi mesclava al Puig i la Mare de Déu era invocada als moments crucials. ¿Podem dubtar de la bona fe dels que predicaven la glòria eterna per als qui morien a la batalla..., com ho feien els adversaris musulmans? Una religiositat teatral, revestida sovint de promeses i vots, de vegades ingenus, traspua els *faits* i escrits del rei. No cal dir que la conquesta de València i el seu regne atorgà fama internacional de croat al rei En Jaume.

No podem menystenir el caràcter religiós dels ordes militars, una característica institució de frontera. Una superposició —altre colp no gens evangèlica— de religiosos guerrers i empresaris terratinents fonamentà la colonització feudal i reforçà l'esperit de croada, en una situació quasi-permanent de lluita al nou regne, equiparat de tant en tant a la Terra Santa per a conquerir, que era l'objectiu més excel·lent dels croats.

No ens pot sobtar que nou bisbes participassen al setge de València, ni que una munió d'ordes, militars, mendicants i d'altra mena, estiguessen implicats a l'afer de la croada jaumina. Santiago, Calatrava, Sant Jordi, els hospitalers i els templers forniren tropes de xoc o guarnicions mantes vegades. Els de l'Hospital eren els croats per excel·lència i *watchdogs of Christendom*, “gossos guardians de la Cristiandat”. Els templers, “lleons a la guerra, anyells al claustre”, que havien donat tutor i consellers al rei, participaren en llocs destacats de la conquesta de la ciutat i regne.

Una espiritualitat més convincent per al cristià del segle xx informava els framenors i els predicadors, els cistercens, trinitaris i mercedaris que assoliren, juntament amb el clergat secular —no sempre tan ben organitzat— de configurar l'ideal del nou regne on croada i nacionalisme interfereixen sovint.

No puc amagar que “hispanisme” —un poc a l'estil dels estudiosos americans— i catolicisme formen un clixé que condiciona la frontera

albirada per Robert Ignatius Burns, membre de la Companyia de Jesús; no li'n faig retret, ho constate. Encara que encapçale l'obra amb el *Poema del Cid* i que tot just a la pàgina 3 ens diga que *un nou Cid* (el rei En Jaume!) cavalque, tanmateix, no el podem blasmar, ni de molt, de manca d'objectivitat al seu substanciós estudi.

La frontera i les fronteres

Caldria recordar d'entrada el doble concepte —no gaire coincident amb el valor actual del mot— que hom pot atorgar a frontera, contraposat als termes anglesos *frontier* i *boundary*. La paraula 'frontera' (*fronteria*, *frontaria* als documents) és usada el segle XIII per a aplicar-la al territori valencià, quan significava originàriament 'vora d'una possessió' i segonament 'front de batalla', que ens conduiria a línia mòbil contra l'islam. C. Vallaux (1919) distingia entre frontera esboçada o colonial, frontera de tensió i frontera morta; només l'última podria assimilar-se al *boundary* dels estadistes, diplomàtics o polítics dels dos segles darrers.

La frontera mòbil, que és un element essencial de la naixença del Regne de València, respon ben justament al concepte de *frontier* medieval europeu que A. Lewis (1958) ha comparat amb el front dels peoners del Nou Món. Burns acumula al pròleg del llibre frontera de conquesta, amb frontera d'exploració, frontera urbana, frontera interna de grans boscos i terres de ningú, frontera de penetració i explotació i fronteres mòbils com la de l'Alemanya dels cavallers teutònics.

Frontera ve a voler dir "reconquesta", poc çà poc lla. Amb el col·lapse del regne musulmà de València la frontera defensiva de la Cristianitat va avançar precipitadament pel seu flanc dret vers el sud d'Espanya. L'assimilació de la frontera amb l'acomodació d'institucions, tècniques i processos fou dramàtica sovint, a causa dels elements de la mateixa història fronterera: sobtada disponibilitat de terra i fretura de pobladors, guarnicions militars, persistència dels autòctons "moriscos" inassimilats fins al segle XVII. El poblament potser té més a veure amb la colonització.

El primer mapa que figura a l'obra comentada és un mapa de fronteres d'un país que va canviar extraordinàriament en cinquanta anys, sense deixar de ser frontera. Acabaria sent frontera cristiana, consolidada i confiada. L'Església hi tenia molt a guanyar i un pregon interès; en bona part gràcies a ella la cultura dominant anterior esdevindria dominada.

Una frontera en constitució al nord i a l'oest

El sentit de camí meridià és implícit a l'expansió catalano-aragonesa del N al S, però a mesura que es consolida el nou regne cal afermar-ne i precisar-ne els límits pel nord i sobretot per ponent.

Els ordes militars, en estalonar la seua acció sobre castells i possessions disperses, contribuïren a guarnir la frontera. El de Sant Jordi fou creat precisament el principi del segle XIII (1201) entre Tortosa i el País Valencià, al límit nord, des d'on vigilava la mar i els passos de muntanya. L'orde de Calatrava, d'obediència cistercenca, tenia possessions a la franja del nord i d'altres escampades, p.e. Xilvella, Bètera, Massanassa, la Torre Bufilla, etc. Els hospitalers, de més a més de ser un fort estaló de la conquesta, foren amb els del Temple, els vertaders custodis de la frontera. Presents a la septentrional, anaren progressant vers el migjorn: Vilafamés, Torrent, Silla, Sueca, Perpuxent, etc. i demostraren ser repobladors experimentats: Cervera, Càlig, Sant Mateu, Rossell, Sueca, Silla, Picanya, Cullera... Els templers reforçaren la ratlla del nord: Vinaròs, Benicarló, Albocàsser, Peníscola, etc. Els cistercens —no militars— que ja havien iniciat llur decadència, semblen revifar-se a les fundacions de frontera: Benifassà i la Tinença seria el gran establiment en temps de Jaume I, mentre la Vallidigna es constituïria en temps de Jaume II, ambdues amb una immensa influència. La colonització agrícola de la Tinença, malgrat "*ventus et ventus et malus conventus*" d'un visitador, fou exemplar; les granges i el poblament es combinaven en una ramaderia extensiva, semblant al "*ranching frontier*" de l'Oest americà, amb pastures d'hivern al litoral.

L'orde de Santiago fou present a Énguera, Anna i altres indrets de la Canal de Navarrés, on pot explicar interessants fets lingüístics d'influència mútua entre català i castellà. No oblidem que hi havia un competidor en la conquesta, Castella, amb la seua actuació intrusiva i agressiva. L'"ombra de Castella" es projecta al llarg d'una frontera que en algun moment o tractat maldava per ajustar-se a un meridià. La lluita pel metropolitanat entre Toledo i Tarragona no és sols un episodi de discussions de prestigi i rendes, sinó també de frontera on s'entremeten el "*nacionalisme*" o "*dinastisme*". Un llarg i pintoresc judici tingué l'acabatall del 24 de gener de 1240, però la història en capgiraria la sentència favorable a Toledo, tal vegada al tractat d'Almirra de 1244. Encara que no fóra la preocupació crucial, la partió

de ponent donà mants maldecaps al rei en temps de relacions no massa cordials entre les dues corones veïnes.

Una frontera en expansió al migjorn

L'avançada vers el sud —que sovint Burns expressa amb no massa rigor geogràfic per *down, below...*— és l'objectiu del regne croat. Aquest tipus de frontera pot assolir molts de matisos: de ser una terra de ningú pot esdevenir *marca*, o siga un espai fortificat, però permeable, com havia estat el *limes Raeticus* o *Germanicus* per a l'imperi romà. Arriba a ser, no gensmenys, una frontera dinàmica com la que mitificà el *Drang nach Osten* de Haushofer. Penetració i expansió que somniava d'arribar a controlar la mànega mediterrània. La mobilitat d'un límit d'aquestes característiques és òbvia, cosa que en dificulta la cartografia i la institucionalització. Els ordes militars o mendicants no sempre hi tenen una presència tan organitzada, fins temps a venir. Els del Temple feren poc soroll al migjorn on serien suplantats, com els hospitalers, per Montesa. Els franciscans i dominicans preferiren la part centro-meridional i més urbana —menys feudal— del nou regne. Xàtiva esdevindria centre de “predicació” vers les terres del sud.

Els trinitaris, que dedicaven un terç de llurs rendes a la redempció de captius, no per açò habitaren massa prop de la frontera. No cal amagar, però, que el rescat institucionalitzat, encara més peculiar dels mercedaris, fou un tret del tot fronterer. L'orde de la Mercé, coetani del rei En Jaume, fou molt agressiu, ja que durant el mateix segle XIII fundava set cases al regne de València i dues al de Múrcia.

Les fronteres eclesiàstiques

Tal vegada les més concretes i raonades degueren ser les delimitacions diocesanes on s'hi ventilaven prestigi, influència, rendes i —és clar, també— cristianització. Ben abans del racionalisme francès i de l'estatisme del segle XVII, tenim dades més que suficients per a fer-ne un mapa.

Tortosa es va estendre vers el migjorn per tal de recolzar econòmicament una diòcesi ben organitzada. Era —o havia estat— un bisbat de frontera tot coincidint amb el reialme musulmà de Tortosa i cobrint el territori litoral fins a Almenara. La diòcesi de València que comprenia el nucli del regne homònim i la zona més estricta de frontera, per a Jaume II era ja massa gran i extensa (“*Magna valde et diffu-*

sa”, 22.XI.1317, *Documenta selecta*, 318), característica que encara conserva, per haver fossilitzat l’estructura fundacional del regne. El mateix rei preconitzava a principis de segle XIV la creació de la diòcesi de Xàtiva en un intent de restablir l’equilibri i inspirant-se en els múltiples bisbats visigòtics que obeïen a una altra concepció menys monàrquica, xovinista o nacionalista i més “pastoral”.

“Una frontera no és un lloc per a febles”; per això, la petita diòcesi de Segorbe no hi féu un bon paper, restant com una mena de curiositat marginal, “un organisme abortiu”. L’episodi —vergonyós i trist— de la disputa de Segorbe vingué a ser al terreny eclesiàstic, allò que seria el reialme de Múrcia al civil: una falca per a deturar l’expansió vers el sud als Serrans, Lliria i Morvedre, maldant consolidar l’eix del camí d’Aragó. L’afer no passà de la realitat efímera. El cas d’Oriola és tota una altra qüestió posterior. Burns atribueix als bisbes la missió de “slyly expand the limits of his diocese when claim and opportunity coincided” (p. 17). Una lliçó de política.

Un país colonial?

Els conceptes de genocidi, deportació, intransigència, opressió cultural i/o religiosa, colonialisme, etc., no perquè siguen ingrats, poden ser estalviats al judici històric. Si la croada valenciana fou menys cruenta i més transigent que la mallorquina, hom no pot evitar-hi la connotació colonial dels que venien del nord. Coses del temps, de la reconquesta; és veritat.

“La frontera fou apta per a funcionar com a vàlvula de seguretat enfront de la superpoblació; d’açò se n’aprofitaren els ambiciosos, els reprimits, els enginyosos, els llests, els inquiets, els fadristerns, els llauradors rebels, els emprenedors. Ports i ciutats oferien un il·limitat horitzó de possibilitats comercials. Mercats en ràpida expansió, feina i prosperitat, hortes fèrtils, municipis nous... tots aquests factors poden ser verificats a la composició d’aquesta frontera”.

La descripció d’una colònia, d’un país nou, vibra en aquest paràgraf de l’historiador i, demés a més, un aspecte de la croada, no guerrer, hi destaca: eixamplar la frontera amb el cap, la ploma, la diplomàcia, la intriga, si calia. Jaume I demostrà ser-ne un mestre, amb els bolonyesos al costat, amb els frares de primera i segona línia, que predicaven i ensenyaven, amb els templers que controlaven els forns i feien de banquers, amb els monjos que organitzaven la ramaderia. Els aventurers potser donaven un to més colonial encara a la frontera,

comparable a l'Algèria del segle XIX. En un món cultural no endarrerit el colonitzador calgué que s'engaxara al patró de la religió diversa per a bastir el nou sistema. D'ací ve la transcendència d'una història eclesiàstica dels segles fundacionals a "una colònia medieval fronterera".

Antonio Bertazzoli / Francesc

Sóc dels qui penso que els historiadors solvents poden il·luminar, molt sovint millor que els filòlegs marcats, alguns dels problemes més discutits de la nostra lingüística diacrònica. És el que Robert Ignatius Burns, des de la seva condició privilegiada d'universitari nord-americà i de solista focrató científic i amb un nivell de publicacions consagrades quasi únicament a la València medieval, recerca tot els recursos perquè l'història de la llengua prengui en consideració les seues inquietes i ambigües i s'aproxime a les seues essències una autèntica epopeia. La seua teoria sobre la «*amalgama lingüística*» és una aportació decisiva per a la comprensió dels problemes lingüístics i sociolingüístics derivats de la conquesta hispànica, si bé l'atenció a aquests problemes és només relativa dins el conjunt de la seua obra, fins i tot en una publicació recent, *Society and Documentation in Crusader Valencia* (1975), en què els aborda específicament, i les seues conclusions marquen un distancament pel seu impressionant suport documental i pel seu propòsit de presentar-les al marge dels conflictes ideològics locals.

Certament, en l'obra de Burns hi ha aspectes filològics que només han estat tractats de manera tangencial. Des del punt de vista de la història lingüística, hi trobem a l'abast una major atenció a qüestions que costava veure-les com a la línia de divort de l'occidental i del valencià: hi el breu tema centralitzat de la llengua i les operacions lingüístiques que el venen de l'aragonès i castellà, l'herència i el contacte amb l'àrab han hagut sobre el cas de València, en la línia d'alguns treballs d'Alarcos (1960), Sanchis (1961, 1980), Colón (1970, 1978), Ballester (1981) i meua (1980, 1982). Des d'un angle més aviat sociolingüístic, han fet preferir «*ser*» aprofundir en les seues observacions sobre: a) la presència de l'aragonès, de l'àrab, de l'occità i del castellà en les grans Cròniques, en la línia de treball iniciada per Antoni Badal i Margarit (1945); b) l'aparició preferencial de l'aragonès en les relacions amb els musulmans, en la línia d'un article sobre el trac-